

UDK: 281.961:930(497.5)
Pregledni članak
Primljeno: 8. 1. 1997.

Srpska pravoslavna crkva kao tema novijih istraživanja hrvatskih i inozemnih autora

ZLATKO KUDELIC

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Autor prikazuje novija djela hrvatskih i inozemnih autora o Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Republici Hrvatskoj i Republici Bosni i Hercegovini. Ističe da je u Hrvatskoj od osamdesetih godina našeg stoljeća porastao interes istraživača za političko i kulturno djelovanje Srpske pravoslavne crkve kao institucije koja je širila srpsku nacionalnu ideju, te navodi autore djela o Srpskoj pravoslavnoj crkvi do početka osamdesetih godina. U radu iznosi rezultate istraživanja hrvatskih i inozemnih teologa i povjesničara o Srpskoj pravoslavnoj crkvi i zaključuje da su za neka razdoblja povijesti Srpske pravoslavne crkve u Republici Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini potrebna još brojna istraživanja kako bi se dobila objektivnija slika djelovanja Srpske pravoslavne crkve u spomenutim državama.

Istraživanja političkog i kulturnog djelovanja Srpske pravoslavne crkve (u daljem tekstu: SPC-a) na području Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine od početka su 80-ih godina u većoj mjeri privukla pozornost hrvatskih i inozemnih autora. Poticaj povećanom interesu za djelovanje SPC-a na spomenutim područjima u većoj je mjeri rezultat javnog istupanja predstavnika SPC-a u bivšoj jugoslavenskoj federaciji nakon smrti J. Broza, kada su episkopi SPC-a iznosili optužbe o genocidu koji su, po njima, Hrvati izvršili nad srpskim narodom tijekom drugog svjetskog rata, te su odbacivali ekumenski dijalog na koji je pozivala Rimokatolička crkva, držeći ekumenizam sredstvom širenja promidžbe Katoličke crkve među pravoslavnim kršćanima. Takvi stavovi crkvene hijerarhije SPC-a, u kojima su se isprepleli mitska interpretacija povijesti srpskog naroda sa idejom o izabranosti i posebnoj vjerskoj misiji srpskog naroda, koju je najpreciznije odredio episkop Nikolaj Velimirović, kao i otvorena podrška SPC-a političkim planovima Slobodana Miloševića od trenutka kad se počela raspadati jugoslavenska federacija, skrenuli su pažnju u domaćoj i inozemnoj javnosti ne samo na današnje djelovanje SPC-a, već i na političko i kulturno djelovanje SPC-a u okvirima Habsburške Monarhije i Osmanlijskog Carstva. O toj su problematici najviše pisali i radova objavili srpski povjesničari i teolozi koji su povijest srpskog naroda na području današnjih država Hrvatske i Bosne i Hercegovine usko povezivali s problemom pripadnosti svih pravoslavnih kršćana na zapadu Osmanlijskog Carstva crkve-

noj jurisdikciji Pečke patrijaršije, bez obzira na činjenicu što pravoslavni kršćani koji su jurisdikcijski bili podložni Pečkoj patrijaršiji nisu pripadali jednoj, već različitim etničkim skupinama na teritoriju koji je u jurisdikcijskom pogledu unutar Osmanlijskog Carstva obuhvaćala Pečka patrijaršija.¹

Među hrvatskim je povjesničarima i teolozima zanimanje za povijesni razvoj te kulturno i političko djelovanje SPC-a više poraslo nakon 1918. godine. Prvo djelo koje je sadržajem obuhvatilo i problematiku SPC-a u većem opsegu svakako je ono Ive Pilara *Južnoslavensko pitanje*, objavljeno potkraj prvog svjetskog rata, a u kojem je autor analizirajući širenje crkvene jurisdikcije Pečke patrijaršije, postavio i pitanje mjesta i značenja pravoslavlja u ideološkom sklopu velikosrpske ideje te ulogu SPC-a kao institucije u njenom širenju.² Nedugo zatim, nakon Pilarove knjige je objavljena i knjiga Aloisa Hudala *Die serbisch-orthodoxe Nationalkirche*, u kojoj je autor iznio povijesni razvoj SPC-a do njegova vremena, obradio pitanje pravnog položaja SPC-a u ranijim stoljećima i njeno unutrašnje ustrojstvo te upozorio na moguće sporove do kojih bi moglo doći u novonastaloj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca između pravoslavnih i katolika.³

O problemu crkvene unije u Hrvatskoj u 17. i 18. stoljeću mnoge je radove dvadesetih godina objavio dr. Janko Šimrak, naglašavajući u radovima djelovanje pečkih patrijarha tijekom 17. stoljeća protiv ideje crkvenog sjedinjenja kako ga je zamišljala Katolička crkva,⁴ dok je Dragutin Nežić posvetio pozornost vezama Rimske kurije i Pečke patrijaršije tijekom 17. stoljeća i pokušajima sklapanja unije SPC-a s Rimokatoličkom crkvom.⁵

Spomenutim radovima potrebno je pridodati i rezultate istraživanja uzroka nestajanja katolika na hrvatskom govornom području tijekom osmanlijske vlasti, što ih je napravio Krunoslav Draganović, koji je, kao i J. Šimrak, istaknuo djelovanje pečkih patrijarha protiv katolika tijekom 17. i 18. stoljeća u Osmanlijskom Carstvu.⁶

Što se tiče inozemnih i domaćih autora koji su radove objavili ili uoči početka ili tijekom drugog svjetskog rata, moramo ukazati na rad J. Mousseta iz 1938. godine⁷, te radove R. Frencha⁸ i V. Šipke⁹, dok doktorska disertacija G.

¹ Ovakav pristup karakterističan je za gotovo sve srpske povjesničare, a u novije ga je vrijeme iznio Slavko Gavrilović u knjizi pod naslovom »Iz istorije Srba u Hrvatskoj, Slavoniji i Ugarskoj (XV–XIX vek)«, objavljenoj u Beogradu 1993. godine, u kojoj se problem naseljavanja pravoslavnog vlašskog pučanstva u Vojnu krajinu i pitanje njihova sjedinjenja s Katoličkom crkvom drže borbom za nacionalnu individualnost Srba i autonomiju.

² Südland, von L. (Ivo Pilar), *Die südslavische Frage und der Weltkrieg*, Zagreb, 1918.

³ Hudal, Alois, *Die serbisch-orthodoxe Nationalkirche*, Leipzig, 1922.

⁴ Šimrak, Janko, *Arsenije III Crnojević i unija*, Zagreb, 1935.

⁵ Nežić, Carolus, *De Pravoslaviv Jugoslaviv saeculis XVII ad catholicam fidem reveris necnon de eorum concepto Romanae Ecclesiae*, Romae, 1940.

⁶ Draganović, Krunoslav, *Massenübertritte von Katholiken zur »Orthodoxie« im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft*, Roma, 1937. (Excerpta ex *Orientalia Christiana Periodica*, III, 1937., str. 181.–239., 550.–599.)

⁷ Mousset, Jean, *La Serbie et son Eglise (1830–1904)*, Paris, 1938.

⁸ French, Reginald, *Serbian Church Life*, London – New York, 1942.

⁹ Šipka, Vaso, *Das Ehescheidungsverfahren in der Serbischen prawoslaven (orthodoxen) Kirche nach geltendem Recht*, Wien, 1943.

Marića o primatu rimskog pape u teologiji srpskog episkopa Nikodima Milaša iz 1942. godine nije objavljena u javnosti.¹⁰

Nakon drugog svjetskog rata radove o SPC-u objavili su L. Hadrovics¹¹, G. Wild¹², N. Popan i Č. Drašković¹³, V. Pospischill¹⁴ kao i E. Turczynski.¹⁵ Tim se autorima moraju dodati i autori djela koja govore o povijesti Vojne krajine, a to su G. Rothenberg¹⁶, J. Amstadt¹⁷, P. Krajasich¹⁸ te F. Moaćanin i M. Valentić.¹⁹

Dio je navedenih djela objavljen tijekom postojanja dviju jugoslavenskih država, dok se poslije osamostaljenja Republike Hrvatske pojavilo nekoliko značajnijih ostvarenja koja ćemo analizirati u daljem tekstu. Isto su tako ponovno tiskane ili prevedene sa stranih jezika rasprave koje u vrijeme postojanja dviju jugoslavenskih država nisu bila lako dostupna javnosti zbog toga što su, primjerice knjiga K. Draganovića, bile objavljene na stranom jeziku, ili su bile nedostupne iz političkih razloga, npr. knjiga I. Pilara.

Budući da djela o spomenutoj problematici vremenski obuhvaćaju razdoblje od nekoliko stoljeća, u radu ćemo se najprije osvrnuti na djela koja govore o djelovanju SPC-a tijekom postojanja Pečke patrijaršije, zatim ćemo analizirati djela koja govore o SPC-u na području Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine od početka 19. stoljeća pa do 1918. godine, i na kraju ukazati na djela koja se bave djelovanjem SPC-a tijekom postojanja dviju jugoslavenskih država i u vrijeme drugog svjetskog rata. Obuhvaćena su djela koja su objavljena od početka 80-ih godina, a sadržajem daju iscrpan uvid u problematiku djelovanja SPC-a na području Republike Hrvatske te Republike Bosne i Hercegovine.

¹⁰ Marić, G., *Doctrina Nicodemi Milaš de Primatu Romani Pontificis Romae*, 1942. (neobjavljena doktorska disertacija na Papinskom orijentalnom institutu u Rimu).

¹¹ Hadrovics, Ladislaus, *Le peuple serbe et son eglise sous la domination turque*, Paris, 1947.

¹² Wild, George, *Die serbische Kirchenfrage des 19. Jahrhunderts als politisches Problem*, Berlin, 1957.

¹³ Popan, N., Drašković, Č., *Ostkirche heute in Rumänien und Jugoslawien*, Wien, 1960.

¹⁴ Pospischil, Viktor, *Der Patriarch in der Serbisch-Orthodoxen Kirche*, Wien, 1967.

¹⁵ Turczynski, Emanuel, *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*, Düsseldorf, 1976.

¹⁶ Rothenberg, Gunther, *The Austrian Military Border in Croatia 1522–1747*, Chicago–London, 1966; isti, *The Austrian Military Border in Croatia 1740–1881*, Chicago–London, 1966.

¹⁷ Amstadt, Jakob, *Die k.k. Militärgrenze 1522–1881*, Würzburg, 1969.

¹⁸ Krajasich, Peter, *Die Militärgrenze in Kroatien*, Wien, 1974.

¹⁹ Moaćanin, Fedor – Valentić, Mirko, *Vojna krajina u Hrvatskoj* (katalog s izložbe o vojnoj krajini održane 1981. godine u Zagrebu), Zagreb, 1981. Oba su autora objavila i tekstove o povijesti Vojne krajine u zborniku »Vojna krajina-povijesni pregled, historio-grafija, rasprave« koji je uredio Dragutin Pavličević, a tiskan je 1984. godine u Zagrebu.

I.

Tijekom XVI., XVII., te XVIII. stoljeća prisutnost i djelovanje SPC-a na području Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine potrebno je sagledati u okviru nastojanja pečkih patrijarha, koji su vršili jurisdikcijsko pravo nad svim pravoslavnim kršćanima na zapadu Osmanlijskog Carstva, a to pravo pokušali proširiti i na katolike u Osmanlijskom Carstvu, da jurisdikcijsko pravo zadrže i nad pravoslavnim kršćanima koji su se naseljavali na državnom području i Habsburške Monarhije i Mletačke Republike. Naseljavanje kršćanskog pučanstva pravoslavne vjeroispovijesti uz tursku granicu, što su zagovarale i austrijske i mletačke vlasti, otvorilo je pitanje može li pečki patrijarh, kao podanik neprijateljske države te heretik i šizmatik, po mišljenju predstavnika Katoličke crkve, zahtijevati od pravoslavnog pučanstva naseljenog u Vojnu krajinu i mletačku Dalmaciju da mu bude podvrgnuto u jurisdikcijskom pogledu. Stavovi i Habsburške Monarhije i Mletačke Republike ovisili su u većini slučajeva o političkim prilikama u kojima su bile te države, koje su nastojale pravoslavno pučanstvo prebjeglo iz Osmanlijskog Carstva te poznato pod imenom Vlaha ili Morlaka, iskoristiti kao vojne postrojbe u mogućim ratnim sukobima s Osmanlijama. Problem odnosa Mletačke Republike prema pravoslavnom pučanstvu koje se naselilo na području Dalmacije najiscrpnije je obradio Mile Bogović u knjizi pod naslovom *Katolička Crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za mletačke vladavine*, objavljenoj prvi put 1982., a drugi put 1993. godine.²⁰

Govoreći o odnosu Mletačke Republike prema pravoslavnim kršćanima, Bogović je istaknuo da su pravoslavni kršćani u izvorima zvani Morlacima, te da su u Osmanlijskom Carstvu vršili službe pomoćnih vojnih postrojbi uz granicu s mletačkim posjedima u Dalmaciji. U vrijeme Kandijskog rata masovnije su počeli prelaziti na teritorij mletačke Dalmacije, a mletačke su vlasti, iako su u načelu podržavale zahtjeve katoličkih biskupa da njima pripada jurisdikcijsko pravo nad doseljenim Morlacima, vodile promjenjivu vjersku politiku, s obzirom na unutrašnje i vanjske političke prilike. Republika je, naglasio je Bogović, ponajprije brinula o državnom suverenitetu, te je izbjegavala svaki vjerski ekstremizam, a nije dopuštala ni bilo kojem drugom autoritetu, pa makar se radilo i o Svetoj Stolici, da ugrozi jedinstvo države. To je bilo i načelo postupanja prema pravoslavnim kršćanima, pa su se dogmatske norme zapostavljale, a u središtu problema bilo je pitanje odnosa države i podložnika, kao i unutarne i vanjske prilike u kojima je država bila. Najčešće je stav o postupanju prema pravoslavnim kršćanima i njihovom svećenstvu ovisio o procjenama generalnog providura, te je on određivao i sredstva kojima bi se neki problem u vezi s pravoslavnim pučanstvom riješio.²¹

U vezi s pitanjem crkvene jurisdikcije pečkih patrijarha nad pravoslavnim pučanstvom mletačke Dalmacije, Bogović je istaknuo da je turska granica prema mletačkoj Dalmaciji do Kandijskog rata označavala i granice jurisdikcije Pečke patrijaršije prema zapadu, a pravoslavno pučanstvo onog dijela Dalma-

²⁰ Mile Bogović, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*, Zagreb, 1982; 1993.

²¹ Isto, str. 146.–149.

cije kojim su vladali Turci u jurisdikcijskom je pogledu bilo podvrgnuto dabrobosanskom metropolitu koji je bio patrijaršijski namjesnik za Dalmaciju. No, kad se granica tijekom ratova od 1645. do 1717. godine mijenjala, i dio teritorija Osmanlijsko Carstvo moralo prepustiti Mletačkoj Republici jurisdikcija pečkih patrijarha na tom teritoriju nije prestala, napomenuo je Bogović, iako Republika nikako nije prihvaćala mogućnost da strani crkveni autoritet ima pravo vršenja crkvene jurisdikcije na njenom području. Pečki su patrijarsi i dalje pravoslavno pučanstvo u Dalmaciji držali jurisdikcijski podređenim njima, i na ta su područja slali predstavnike patrijaršije. Episkopi Pečke patrijaršije prve su vizitacije pravoslavnih kršćana u Dalmaciji počeli obavljati u vrijeme patrijarha Arsenija III Crnojevića, a slično su postupali i pečki patrijarsi u XVIII. stoljeću.²²

Mogućnost da pravoslavni kršćani prihvate uniju nije postojala, istaknuo je Bogović, jer je pravoslavni kler bio vjeran pečkim patrijarsima, a najveći su protivnici ideje mogućeg sjedinjenja bili kaluđeri u manastirima Krki, Krupi i Dragoviću, koji su bili i patrijarhovi namjesnici u slučaju da za te krajeve nije bilo episkopa kojeg je posvetio pečki patrijarh.²³ Krajem 17. stoljeća odvajanje pravoslavnih Morlaka od Katoličke crkve, zaključio je Bogović, postalo je sve izraženije. Razlozi tome bili su u ukidanju ranijih povlastica koje su zbog vojnih usluga uživali Morlaci, a s druge u nastojanju pravoslavnog klera da uspostavi neovisnu hijerarhiju i od katoličkih biskupa i od sjedinjenih grkokatoličkih biskupa, što Republika nije mogla prihvatiti jer se bojala stranog utjecaja na njenom državnom teritoriju.²⁴ Latinski su pak biskupi prihvaćali onaj model unije kad su se sa Katoličkom crkvom sjedinjavili niži kler i narod prihvaćanjem jurisdikcije latinskih biskupa uz očuvanje samo obreda, ali ne i Crkve kojoj su prije pripadali, što je u većini slučajeva narodu bilo neprihvatljivo. Taj su model zastupali u 18. stoljeću biskupi V. Zmajević i M. Karaman, po Bogoviću tipični predstavnici ondašnje katoličke ekleziologije koja je Pravoslavnu crkvu držala šizmatičkom i heretičkom te su tražili predaju pravoslavlja, a nisu sagledali njegove unutarnje vrednote.²⁵ No, Bogović je istaknuo da se Mletačka Republika u prvom redu brinula o dobrobiti države, te je strahovala da bi organizirana Pravoslavna crkva u Dalmaciji bila previše povezana s njoj neprijateljskim silama. Stoga je uklanjanje pravoslavnih episkopa koji nisu dobili odobrenje bogoslužja od Senata Republike bila mjera temeljna na zakonima kojima se štiti država, a ne crkveno-kanonski postupak, napomenuo je Bogović. Što se tiče neuspjeha crkvene unije, razloge je Bogović našao u ekleziologiji 17. i 18. stoljeća, držeći da neuspjeh unije nije bio uvjetovan samo okvirima pokrajine u kojima se odvijala ni osobama koje su u njemu sudjelovale.²⁶

Dok je knjiga M. Bogovića djelomično dotaknula i problematiku položaja SPC-a i Pečke patrijaršije unutar Osmanlijskog Carstva, djelo Srećka M. Džaje *Konfessionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, objavljeno na njemačkom jeziku 1984. godine, a na hrvatskom 1992. u Sarajevu, opširnije je po-

²² Isto, str. 83.–86.

²³ Isto, str. 87.–89.

²⁴ Isto, str. 52.–53.

²⁵ Isto, str. 141.–145.

²⁶ Isto, str. 165.–166.

svećeno pitanju položaja pravoslavnog pučanstva i SPC-e a od od osmanlijskog osvajanja Bosne pa do početka 19. stoljeća.²⁷ Istražujući porijeklo bosansko-hercegovačkih pravoslavaca kao i tragove ranije prisutnosti SPC-e u BiH, Džaja je upozorio na nastojanja srpske historiografije da Bosnu prikaže kao jednu od srpskih zemalja preko teze da je srednjovjekovna Crkva bosanska bila pravoslavna, ili traženjem fragmenata pisanih izvora ili arheoloških ostataka koji bi potvrdili srpsko-pravoslavnu prisutnost u srednjovjekovnoj Bosni. No, Džaja je istaknuo da se ništa ne može reći o postojanju srpsko-pravoslavnih manastira u BiH u predosmanskom periodu, nego da ekspanzija manastira pada u razdoblje osmanlijskih osvajanja, te da su manastiri podizani u trima regijama gdje je došlo do najjače koncentracije Vlaha – u području rijeke Neretve, u sjeveroistočnoj i sjeverozapadnoj Bosni.²⁸ Porijeklo bosansko-hercegovačkog pravoslavnog pučanstva Džaja veže uz Vlahe, nomadske stočare koji su u fazi osmanlijskih osvajanja bili pripadnici neregularnih vojnih postrojbi, a kasnije prihvatili obrt i trgovinu kao zanimanje. Po Džajinoj procjeni su glavne poticaje razvoju srpsko-pravoslavnog trgovačkog sloja dali doseljeni trgovci iz jugoistočnih balkanskih kajeve, zvani u izvorima »Grcima« ili »Arnautima«, čije se etničko porijeklo teško može odrediti. Taj je trgovački sloj doživio uspon početkom 18. stoljeća, kada su Dubrovčani onemogućeni u obnovi trgovačke kolonije u Sarajevu, a s tim je trgovačkim slojem povezano i nastajanje srpsko-pravoslavnih crkvenih općina u Sarajevu i Mostaru.²⁹

Kao sržnu duhovno-povijesnu komponentu SPC-e pod Osmanlijama Džaja je istaknuo pad u pučku kulturu, odnosno stagnaciju i propadanje pismene kulture i obrazovanja klera, no s druge je strane ukazao na postojanje svojevrsne političke ekleziologije koja je kao živu tradiciju njegovala kult Nemanjića i njihovu vladalačku ideologiju. Manastiri i visoki kler, koji su bili glavni ideološki potpornji Nemanjića, nestankom su te dinastije postali nosioci političke tradicije, a vodeća je uloga pripala srpskim patrijaršima, koji su se držali, po Džaji, upraviteljima srpskog carstva i ponašali se, u skladu s tom idejom, kao nastavljači »povećanja posjeda« u smislu ekspanzivne politike srednjovjekovnih srpskih vladara. Politička se samosvijest patrijarha u Peći jasno iskazivala u njihovim naslovima: od 1564. godine patrijarh Makarije zvao se i patrijarhom »Bugara«, patrijarh Pajsije nazivao se i patrijarhom jednog dijela Grčke, a najveće je povećanje broja zemalja u naslovu primjetljivo kod Arsenija III. Crnojevića, koji se nazivao patrijarhom »svih Srba, Bugara i Grka«, te »Dalmacije, Travunije i Britanskih otoka«, kao i »svih četiriju strana svijeta«, a po prelasku na teritorij Monarhije i patrijarhom »čitavog Ilirika«. Džaja je ocijenio tu pojavu kao posljedicu posebnog poimanja crkvene jurisdikcije po kojem je širenje jurisdikcije Pečke patrijaršije poistovijećivano sa »proširenjem posjeda« u srednjovjekovnom smislu, pa je širenje jurisdikcije Pečke patrijaršije doživljeno kao političko širenje u smislu srednjovjekovne ideologije vlasti. Instrumentarij koji je to trebao omogućiti ponajprije je bila liturgija kojom je dominirao kult Nemanjića, čime se može objasniti pojava da su svi srpski ma-

²⁷ Srećko M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1992.

²⁸ Isto, str. 103.–109.

²⁹ Isto, str. 93.–94, 97.–103.

nastiri na području današnje Hrvatske i BiH po predaji izvodili porijeklo iz doba Nemanjića, te činjenica da su srpski kaluđeri koji su skupljali milostinju u Rusiji tijekom 16., 17. te 18. stoljeća tvrdili da je njihov manastir u »srpskoj zemlji«, bez obzira jesu li dolazili iz Srbije, Hrvatske ili BiH, naglasio je Džaja.³⁰

S druge je strane u kontaktima sa katoličkim suverenima na razini političkih pregovora do izražaja dolazila ideja srpskog carstva kao polazne ideološke točke, naveo je Džaja, ali ona nije uvijek mogla biti otvoreno izražena. Bit joj se vidjela u zahtjevima da se uspostavi predtursko stanje s povlasticama klera i plemstva, da SPC neometano djeluje te da se slobodno biraju suci i vojvode.

Osvrnuvši se i na pitanje mogućeg sjedinjenja SPC-a s Katoličkom crkvom, i na učinjene pokušaje u tom pravcu, Džaja je ocijenio da je glavna prepreka kod unije bilo katoličko naglašavanje papina primata, čime se otvorilo pitanje mogućeg miješanja Rima u crkvene poslove sjedinjenih crkava te je naveo da bi unija vodila potpunom isčeznuću nacionalne ekleziologije u SPC-u. To je, po Džajinom mišljenju, srpska historiografija »pravilno uočila« s njenog gledišta srpske povijesti, te iz tog razloga gledala unijatske težnje Rima kao želju za vlašću i osuđivala ih.³¹

Džaja je ukazao i na utjecaj panslavističkih ideja iz Rusije tijekom 17. i 18. stoljeća na SPC-u, što je došlo do izražaja u upotrebi pojma »Slaveno-srbi« za sve južne Slavene bez obzira na vjeroispovijest, kao i u označavanju njihovih jezika jednim imenom »srpsko-slavenskim«. Ti su ruski utjecaji, zajedno sa velikosrpskim predodžbama iz prošlosti, upozorio je Džaja, postali sastavni dijelovi velikosrpske nacionalne ideologije u 19. i 20. stoljeću.³²

O problemu utjecaja pečkih patrijarha tijekom 17. i 18. stoljeća na pravoslavne kršćane u Vojnoj krajini, te pitanju širenja ideje crkvene unije među krajiškim pravoslavnim pučanstvom govorio je Niko Ikić u djelu pod naslovom *Pojam «unija» u procesu nastajanja unijatske dijeceze Marča (Križevci)*, objavljenom 1989. godine.³³ Kao što se vidi iz naslova djela, ono se bavi utemeljenjem Marčanske biskupije 1611. godine pod čiju su jurisdikciju spadali pravoslavni kršćani iz Vojne krajine te razlozima koji su uvjetovali slabo prihvaćanje unije među pravoslavnim krajišnicima. No, iako je autor nastojao prikazati spomenutu problematiku tijekom 17. i 18. stoljeća, najviše se zadržao na događajima iz 17. stoljeća, dok je u 18. pažnju samo posvetio utemeljenju grkokatoličke Križevačke biskupije 1777. godine. Takav pristup postaje razumljiv ako se u obzir uzme činjenica da je autor djelo napisao većinom na dosad objavljenoj literaturi i izvorima koje su objavili raniji istraživači ovog problema, a da je mnogo manje koristio arhivsku građu, naročito za razdoblje 18. stoljeća, kada su se sukobljavali sjedinjeni marčanski biskupi s episkopima Karlovačke metropolije oko pitanja crkvene jurisdikcije na području Vojne Krajine. Ikić je

³⁰ Isto, str. 100.–101.

³¹ Isto, str. 118.–119.

³² Isto, str. 125.

³³ Niko Ikić, *Der Begriff »Union« in Entstehungsprozess der unierten Diözese von Marča (Križevci): Eine ekklesiologisch-juridische Untersuchung auf Grund einer geschichtlichen Darlegung*, St. Ottilien Verlag, Erzabtei, 1989.

analizom postojećih objavljenih izvora i literature odbacio teze srpske historiografije da prvih 6 marčanskih biskupa treba radi njihovih veza sa Pečkom patrijaršijom držati nesjedinjenima sa Rimom, jer habsburški vladari nikad ne bi trpjeli nesjedinjene biskupe u državi, nadalje jer su marčanski biskupi morali ispovijedati vjeru po katoličkom obrascu te stoga što u razdoblju od 1611. do 1670. godine, kad je izabran unijatski biskup Pavao Zorčić, nije na državnom području Monarhije, pa prema tome ni u Hrvatskom Kraljevstvu, postojala organizirana Pravoslavna crkva.³⁴

Govoreći o utjecaju Pečke patrijaršije na pravoslavne kršćane Vojne krajine Ikić se osvrnuo na privilegije dodijeljene hijerarhiji SPC-a i patrijarhu Crnojeviću prilikom prelaska na državni teritorij Monarhije, i istaknuo da su povlastice omogućile patrijarhu Arseniju III. Crnojeviću da jurisdikciju proširi i na jurisdikcijsko područje Marčanske biskupije.³⁵ Ikić je ocijenio da su dvor i car Leopold I bili uvjereni da je Arsenije III. Crnojević spreman prihvatiti uniju te u očima dvora nije bio protivnik crkvenog sjedinjenja ali da je tu ideju shvaćao na način koji nije bio prihvatljiv ni kardinalu Koloniću ni zagrebačkim biskupima. Po Ikićevom mišljenju u ono vrijeme se moglo razlikovati različite kršćanske tradicije isključivo po pripadnosti istočnom ili zapadnom kršćanskom obredu, dok su dogmatske razlike bile u pozadini, te je polazeći od te teze zaključio da se nastojanje patrijarha Arsenija III. Crnojevića da svojoj jurisdikciji podvrgne sjedinjene i nesjedinjen kršćane istočnog obreda na području Vojne krajine ne treba gledati kao nasilni postupak samog patrijarha, već da njegove postupke valja prosuditi uvažavajući patrijarhovo mišljenje da pravoslavni Vlasi spadaju pod njegovu jurisdikciju već time što su obavljali liturgiju na istočnom obredu. Taj stav objašnjava i Crnojevićev odgovor kardinalu Koloniću da on ne ugrožava jedinstvo kršćana, nego da ima pravo jurisdikcije na temelju činjenice da su kršćani u Krajini koristili istočni obred u liturgiji, zaključio je Ikić.³⁶

Proces unije po Ikićevom je mišljenju imao tri faze u 17. stoljeću: u prvoj, početkom 17. stoljeća, još nisu bili dovoljno precizno određeni pravni uvjeti sjedinjenja, a Habsburgovci su nastojali Vlahe pridobiti za vojnu službu dok su Vlasi težili dobiti što povoljniji društveni položaj. Drugu fazu su karakterizirali izraženiji zahtjevi za latinizacijom jezika i pisma, što su isticali ljubljanski biskup Toma Hren i zagrebački Benedikt Vinković, čime su postavljeni temelji ekskluzivne ekleziologije koja je sjedinjenje vidjela u uniformnosti obreda i jezika kao sastavnog dijela sakramentalnog jedinstva Crkve. Treću je fazu Ikić postavio u razdoblje od postavljanja uvjeta marčanskom biskupu Gabrijelu Mijakiću da se odrekne Pečkog patrijarha 1663. godine, pa preko uvjeta koje je 1687. postavio isusovac Franjo Ravasz pravoslavnim kršćanima koji su boravili na područjima oslobođenima od Turaka tijekom Bečkog rata do prijedloga kardinala Kolonića i senjskog biskupa Marina Brajkovića iz 1701. godine. Uvjeti koje su za sjedinjenje istočnih kršćana postavili spomenuti katolički predstavnici imali su po Ikićevom mišljenju za cilj uređenje vjerskog života unijata isključivo prema predodžbama zapadne kršćanske tradicije.

³⁴ Isto, str. 190.

³⁵ Isto, str. 203.

³⁶ Isto, str. 207.

Takvo poimanje crkvenog jedinstva po Ikićevom je mišljenju bilo izrazito pravnog karaktera, te je zapostavljalo međusobnu toleranciju i prihvaćanje postojećih razlika između zapadnih i istočnih kršćana. Uniformnost koja je izraz našla u juridičkim normama približila se početkom 18. stoljeća pojmu rekatolicizacije, a u prvi je plan došla ekskluzivna ekleziologija Katoličke crkve, koja je međusobno udaljila Pravoslavnu i Katoličku crkvu, zaključio je Ikić.³⁷

Problemu crkvene unije u Hrvatskoj u 18. stoljeću djelomično je posvetio pozornost i isusovac Ivan Fuček u knjizi *Juraj Muliš – život i djelo*, objavljenoj 1994. godine.³⁸ U tom djelu koje se bavi misionarskom i propovjedničkom djelatnošću isusovca Jurja Muliha tijekom prve polovice 18. stoljeća, Fuček je pokušao odgovoriti i na pitanje zašto je spomenuti misionar najmanje obraćenja na katolicizam postigao kod pravoslavnih kršćana koji su boravili u Krajini, a veće uspjehe u obraćenju pripadnika protestantskih zajednica. Naglasio je da Muliha najprije treba gledati kao zagovornika unije kako se ona razumijevala u 18. stoljeću, a nikako ga držati pretečom ekumenizma u modernom smislu tog pojma. Sam je Muliš, po Fučeku, obraćenje drugih kršćana na katolicizam držao i sjedinjenjem, no glavni su protivnici ideje sjedinjenja bili pravoslavni intelektualci onog vremena te pravoslavna crkvena hijerarhija.³⁹ Fuček je istaknuo da su poglavari SPC-a identificirali crkvenu jurisdikciju s političkom pripadnošću te su na temelju ovog stava držali da srpska nacija, pa stoga i država, imaju političko pravo na sve teritorije pod jurisdikcijom Pečke patrijaršije. Ta identifikacija, zaključio je Fuček, nije kršćanskog porijekla, nego ima izvor u turskom zakonodavstvu, te je bila i ostala najvažnija zapreka za sjedinjenje Crkava i vođenje ekumenskog dijaloga.⁴⁰

Fuček je ukazao i na pravoslavne vojne časnike kao na velike protivnike unije, koji su uniju predstavljali isključivo kao sredstvo kojim bi se ukinule ranije privilegije, pa su Mulišova unijatska nastojanja tumačili u smislu ukidanja povlaštenog položaja krajišnika. Takvo doživljavanje unijatskih pokušaja, po Fučekovom mišljenju, izvorište je imalo u tada postojećem mentalitetu pravoslavnih kršćana u Krajini, koji bi se morao istražiti kao zasebna pojava.⁴¹

Zadnje djelo o kojem ćemo govoriti u ovom radu, a tiče se povijesti SPC-a u vrijeme postojanja Pečke patrijaršije jest knjiga Pave Živkovića *Etnička i vjerska povijest Bosne, Slavonije i Srijema do konca XVII. stoljeća*, objavljena 1996. godine.⁴² Autor je kao namjeru knjige naveo istraživanje razloga nestanka hrvatskog i katoličkog pučanstva sa teritorija Bosne, Slavonije i Srijema, gdje je prije dolaska Turaka boravilo hrvatsko katoličko pučanstvo. Razloge nestajanja Hrvata s tog područja autor je našao u postupanju Osmanlija prema katolicima, odnosno u provođenju islamizacije i pravoslavizacije, podrazumijevajući pod tim pojmovima prelaske starosjedioca i katolika tih područja na islam ili pra-

³⁷ Isto, str. 263.–285.

³⁸ Ivan Fuček, *Juraj Muliš – život i djelo*, Zagreb, 1994.

³⁹ Isto, str. 392.–393.

⁴⁰ Isto, str. 395.–396.

⁴¹ Isto, str. 407.–409.

⁴² Pavo Živković, *Etnička i vjerska povijest Bosne, Slavonije i Srijema do konca XVII. stoljeća*, Sarajevo–Mostar, 1996.

voslavlje. Živković je napomenuo da je islamizacija bila intenzivnija u Bosni, dok je područje Slavonije i Srijema pod osmanlijskom vlašću bilo izloženije prelascima na pravoslavlje. Polazeći od teze da su pravoslavci došli u Bosnu s dolaskom Osmanlija, Živković je istaknuo pokušaje Pravoslavne crkve da podvrgne bosanske katolike i franjevce koji su ih predstavljali pred Osmanlijama jurisdikciji pečkih patrijarha, a sredstvo kojim su to pravoslavni episkopi htjeli provesti bilo je prisilno plaćanje određenog godišnjeg poreza. Pravoslavni su uživali podršku osmanlijskih vlasti, istaknuo je autor, a prelasci na pravoslavlje bili su posljedica nepopularnosti mješovitih katoličko-pravoslavnih brakova pred turskim vlastima, kao i nedostatka katoličkog svećenstva koje bi brinulo za vjernike.⁴³ Područje Slavonije i Srijema bilo je više izloženo pravoslavizaciji zato što su tu Osmanlije naseljavali pravoslavno vlaško pučanstvo, istaknuo je Živković, a dio katolika prihvatio je pravoslavlje radi neslaganja s promjenom kalendara tijekom 16. stoljeća.⁴⁴

Tijekom 17. stoljeća pravoslavizacija u Bosni je bila jača i od islamizacije, jer je dio katolika, ne želeći prihvatiti islam, prihvatio pravoslavlje, naveo je autor, te ukazao i na pojačani pritisak episkopa Pečke patrijaršije na katolike uoči Bečkog rata. Tijekom tog rata uspio je episkop Simeon Ljubibratić dobiti od sultana Ahmeda II odobrenje da mu i katolici moraju plaćati crkvene poreze, koji bi inače katolici, po episkopovoj tužbi, plaćali rimskom papi, neprijatelju islama. Živković je istaknuo da su pritisak pravoslavnog svećenstva i progoni koji su pogadali katolike zbog turskih poraza u Bečkom ratu bili glavni razlozi iseljavanja veliko broja katolika s područja Osmanlijskog Carstva, a mnogo katolika je iz Bosne otišlo sa Eugenom Savojskim, čiji je ratni pohod, po Živkovićevom mišljenju, imao kao jedini cilj naseljavanje puste Slavonije katolicima iz Bosne. Posljedice Bečkog rata su za katolike bile teške, procijenio je Živković, jer je Bosnu naselilo oko 100.000 muslimana, pravoslavni u oslobođenim krajevima Slavonije i Srijema nisu otišli s Turcima već su ostali, a povećao se broj pravoslavnih u Bosni na području Posavlja i Krajine te oko rijeka Une i Sane. Ti podaci, zaključio je autor knjige, objašnjavaju činjenicu da na većem području Bosne kao i u nekim predjelima Slavonije i Srijema ne možemo naći hrvatsko katoličko pučanstvo kao većinu, iako je to bilo uoči početka osmanlijskih osvajanja tih hrvatskih krajeva.⁴⁵

II.

Za razliku od 16, 17. i 18. stoljeća, kada je težište istraživanja djelovanja SPC-a bilo pitanje crkvene jurisdikcije pečkih patrijarha izvan granica Osmanlijskog Carstva te pitanje crkvene unije i položaja pravoslavne crkvene hijerarhije i vjernika u Habsburškoj Monarhiji i Mletačkoj Republici, u 19. stoljeću se otvorilo pitanje uloge obiju Crkava u procesima nacionalnih integracija hrvatskog i srpskog naroda. Istraživanja te problematike pokazala su posto-

⁴³ Isto, str. 137.–139.

⁴⁴ Isto, str. 144.–146.

⁴⁵ Isto, str. 159.–160.

janje različitih polazišta obiju Crkava u pogledu problematike nacionalnih integracija kod Srba i Hrvata, kako na dogmatsko-ekleziološkoj, tako i na kulturološko-nacionalnoj razini.

Problem prisutnosti pravoslavlja u razvoju srpske narodne svijesti i nacionalne ideologije krajem 18. i početkom 19. stoljeća je djelomično istražio Drago Roksandić u knjizi *Vojna Hrvatska: krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)*, objavljenoj 1988. godine.⁴⁶ Autor je, istražujući prilike u Ilirskim pokrajinama tijekom Napoleonove vladavine, naveo da su i katoličanstvo i pravoslavlje u prekosavskim krajiškim prostorima uspostavili sisteme malih razlika među stanovništvom, koji su u stvaranju nacionalne svijesti tijekom 19. stoljeća imali izuzetno veliko značenje. Dok je teološka kultura bila općenito niska, istaknuo je Roksandić, konfesionalne su se razlike održale na razini narodnih običaja, a vjerske su zajednice postojale kao više ili manje zatvorene kulturne zajednice, koje su promjenu vjere doživljavale kao bržu ili sporiju promjenu običaja, pa i narodnog govora. Viša je pravoslavna hijerarhija podržavala habsburški apsolutizam, te je u skladu s time prihvatila i službenu uporabu ilirskog imena, čime je više ili manje prihvatila potiskivanje srpskog imena, napomenuo je autor, dok je niže pravoslavno svećenstvo podržalo građanstvo u reafirmaciji srpskog imena.⁴⁷ Proturječja početne faze srpske nacionalne integracije tog razdoblja Roksandić je ocrtao primjerom plaščanskog vladika M. Miokovića, koji je uoči dolaska Francuza nazvao krajišnike »ilirskim rodом«, uoči pohoda na Rusiju »hrvatskim vitezovima«, a poslije Napoleonomog sloma dao tiskati katekizam iz 1772. godine koji je austrijska vlast zabranila zbog dijaloga u kojem su se koristili pojmovi »Srbin« i »hristianin«. ⁴⁸ Tijekom francuske vladavine vladika Mioković je bio osoba od povjerenja francuskih vlasti, istaknuo je Roksandić, a njegove su prijedloge o uređenju Plaščanske eparhije Francuzi uvažavali i podržali. Francuzi, koji su odlikovali Miokovića zato što je obuzdavao krajišku emigraciju na teritorij Monarhije, su podržali i Miokovićeve planove na području školstva, pa je na Miokovićev prijedlog utemeljena i Klirikalna škola u Plaškom 1810. godine. Školovanje pravoslavne djece u »njemačkim« odnosno »katoličkim« školama, napomenuo je Roksandić, izazivalo je otpor pravoslavnih krugova jer je s jedne strane postojala opasnost prelaska na katoličku vjeru, a s druge strane su udžbenička i nastavnička objašnjenja gradiva bila na hrvatskom, tj. često na kajkavskom jeziku, što je bio dodatni razlog potporu prema polasku takvih škola. a. No, i Mioković je svojim shvaćanjem razvoja srpskog narodnog školstva, u kojem su se miješale tradicija i inovacija i srpski učio zajedno s još tri strana jezika, nalazio na nerazumijevanje u pravoslavnim krugovima, zaključio je Roksandić.⁴⁹

Problem uloge religije i crkve u procesu oblokovanja nacionalne svijesti kod Srba u prvoj polovici 19. stoljeća tema je na koju se osvrnula i Branka

⁴⁶ Drago Roksandić, *Vojna Hrvatska: krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)*, sv. I–II, Zagreb, 1988.

⁴⁷ Isto, II, str. 134.–135.

⁴⁸ Isto, II, str. 136.–137.

⁴⁹ Isto, II, str. 144.–147.

Prpa-Jovanović u knjizi *Srpsko-dalmatinski magazin 1836-1848: preporodne ideje Srba u Dalmaciji*, objavljenoj 1988. godine.⁵⁰

Analizirajući prvih 13 godišta tog periodičnog časopisa i njegov utjecaj na razvoj nacionalne ideje kod Srba u to vrijeme, autorica je istaknula da je pravoslavna vjera postala osnovni element po kojem se srpski narod razlikovao od drugih naroda, a SPC je, održavajući kolektivno sjećanje na izgubljeni suverenitet težio da postane institucionalna »kvintesencija« narodnog identiteta. Preko pravoslavlja, po autoričinom mišljenju, u narodu su se prenosili elementi tradicionalne narodne zajednice, a običajno-ritualni elementi vjere postali su simbol i forma identiteta narodne zajednice. Narodna je kultura bila prožeta kršćanskom ikonografijom i folklornim elementima koji su integrirani i poistovjećivani sa pravoslavnom vjerom. No, iako se srpsko građanstvo tijekom 19. stoljeća suprotstavilo težnjama SPC-a da ima monopol u reguliranju društvenog života, SPC i svećenstvo su u agrarnim prostorima ostali dominantni čimbenici u pokretanju zahtjeva izrazito svjetovne prirode, napomenula je autorica.⁵¹

Vrijeme u kojem se pojavio »Magazin«, po autorici, bilo je razdoblje u kojem je pripadnost određenoj vjeri imalo socijalne i društvene implikacije, a otpor se unijatskoj politici i mletačkoj vlasti u ranijem razdoblju, kao i u vrijeme austrijske uprave u Dalmaciji, očitovao kao borba za očuvanje osnovnih komponenti identiteta vlastitog narodnog bića.⁵² Za dalmatinske Srbe, navela je autorica, borba protiv unije i poznati događaji iz 40-ih godina oko pokušaja da se unija provede pritiskom vlasti nije bila samo čin vjernika koji brane jedan pogled na svijet, jedan sistem vrijednosti te svoju Crkvu, nego i konstitutivni element u formiranju srpske nacionalne svijesti u svim slojevima pučanstva. Borba protiv unije homogenizirala je srpski narod u Dalmaciji i omogućila solidarnost svih društvenih slojeva u obrani zajednice, pri čemu je »Srpsko-dalmatinski magazin« bio potvrda tako shvaćene borbe za narodnu samobitnost.⁵³ »Magazin« je bio iznimno značajan za očuvanje vjerske individualnosti dalmatinskih Srba, napomenula je autorica, čemu su naročito pridonijeli članci o povijesti Pravoslavne crkve u Dalmaciji, kao i tekstovi nabožnog ili moralnog karaktera. Većina svećenika koji su bili pretplatnici ili suradnici »Magazina« pripadali su nižoj crkvenoj hijerarhiji, bliskoj ruralnom pučanstvu pravoslavne vjere, te su imali velik utjecaj na širenje nacionalne ideje među pravoslavnim pučanstvom u Dalmaciji. U pridobivanju svećenstva za suradnju u časopisu isticao se dubrovački paroh Đorđe Nikolajević, nasljednik utemeljivača časopisa Božidara Petranovića, koji je doprinio da je »Magazin« ostao i nakon Petranovićeve odlaska središte nacionalnog okupljanja i prvorazredni činilac nacionalno-integracijskih procesa srpskog naroda u Dalmaciji, zaključila je B. Prpa-Jovanović.⁵⁴

⁵⁰ Branka Prpa-Jovanović, *Srpsko-dalmatinski magazin 1836-1848: preporodne ideje Srba u Dalmaciji*, Split, 1988.

⁵¹ Isto, str. 82.–84.

⁵² Isto, str. 85.

⁵³ Isto, str. 87.–88.

⁵⁴ Isto, str. 91.–93.

O problemu sudjelovanja i utjecaja Katoličke crkve i SPC-e u procesu nacionalne integracije hrvatskog i srpskog naroda u BiH u drugoj polovici 19. stoljeća, odnosno od početka austro-ugarske uprave pa do 1903. godine, govori i knjiga Tome Vukšića *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878–1903)*, objavljena 1994. godine u Mostaru.⁵⁵ Razdoblje o kojem ta studija govori bilo je, po autorovim riječima, vrijeme kada je došlo do žestokih sukoba najviših predstavnika u Crkava, ali i vrijeme kada je katolička strana nastojala naći zajednički jezik sa SPC-om, čemu je trebalo poslužiti pokretanje časopisa »Balkan«, koji je pokrenuo sarajevski nadbiskup Josip Stadler. Vremenske odrednice te studije jesu Berlinski kongres 1878. godine, koji je temeljito izmijenio sudbinu BiH, te pontifikat pape Leona XIII. (1878–1903) tijekom kojeg se Katolička crkva jako zanimala za kršćanski istok. Po autorovom je mišljenju 1903. godina donijela niz događaja koji su označili kraj jednog načina življenja Crkava i vođenja politike, te kao te značajne događaje naveo promjenu dinastije u Srbiji, samoproglašenje autokefalnosti Crnogorske pravoslavne crkve, pad bana Khuena Hedervarya u Hrvatskoj te smrt namjesnika BiH Benjamina Kallaya.⁵⁶

Vukšić je ukazao i na činjenicu da je hijerarhija SPC-a u kneževini Srbiji i u Crnoj Gori jednako negativno reagirala na austrijski ulazak u BiH kao i javnost, jer su time bili ugroženi planovi o pripojenju BiH Srbiji. Tu je ideju naročito podržavao metropolit SPC-a u kneževini Srbiji Mihailo, koji je uspio 1879. izboriti autokefalnost za SPC-a u kneževini Srbiji, ali koji je planirao i obnovu srpske patrijaršije u koju bi ušle BiH, Stara Srbija, Bačka, Banat i druge »srpske zemlje«. Budući da je djelovanje metropolita Mihaila smetalo austro-ugarskim političkim planovima, knez Milan Obrenović ga je, kao proaustrijski usmjeren političar, morao smijeniti.⁵⁷

Kao središnji problem austrijske politike prema Pravoslavnoj crkvi Vukšić je istaknuo pitanje hoće li se tri metropolije Pravoslavne crkve u BiH, sarajevaska, mostarska i tuzlanska, pripojiti metropoliji u Srijemskim Karlovcima, što bi bio korak prema političkom pripajanju BiH Monarhiji i rješenje problema crkvenog posizanja Beograda prema tim krajevima, ili bi se Pravoslavnoj crkvi dala u BiH autokefalnost. Drugo rješenje nije bilo moguće jer su spomenute tri metropolije ovisile o ekumenskoj patrijaršiji u Carigradu, te stoga što je već SPC u kneževini Srbiji tražila autokefaliju, pa se nije moglo dobiti dvije autokefalije za Crkvu istog naroda koji živi u dvije države. Rješenje je, napomenuo je Vukšić, bilo u izravnim pregovorima Beča i ekumenske patrijaršije, pri čemu je Beč bio protiv toga da bosanskog metropolita imenuje carigradski patrijarh jer su njegove odluke valjale samo ako bi ih potvrdila Porta, pa bi tako Porta mogla narušiti austro-ugarski suverenitet nad BiH.⁵⁸ Rješenje problema bio je ugovor između Monarhije i Ekumenske patrijaršije kojim je Beč dobio pravo imenovanja i predlaganja biskupa te preuzeo materijalnu skrb za crkvenu hijerarhiju Pravoslavne crkve u BiH, uključujući i pla-

⁵⁵ Tomo Vukšić, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878–1903)*, Mostar, 1994.

⁵⁶ Isto, str. 5.–6.

⁵⁷ Isto, str. 16.–17.

⁵⁸ Isto, str. 74.–79.

ćanje točno određenog iznosa novca Patrijaršiji umjesto godišnje potpore koju su pravoslavni metropoliti u BiH godišnje jedamput slali u Carigrad. Pravoslavni su biskupi morali u javnim molitvama spominjati ime ekumenskog patrijarha.⁵⁹ Negativne je reakcije pravoslavnih Srba u BiH i Srbiji Vukšić objasnio strahom srpskih krugova da će podvrgavanjem Pravoslavne crkve u BiH jurisdikciji Srijemsko-karlovačke metropolije biti olakšano pripajanje BiH starim zemljama pod vlašću austro-ugarske krune, čime će Srbija izgubiti Bosnu i Hercegovinu.⁶⁰

Međusobni su se pak odnosi katolika i pravoslavnih svodili se na uzajamnu snošljivost na odstojanju, ocijenio je autor, no ukazao je i na žalbe pravoslavnih biskupa o pokušajima unijaćenja koje je, po njima, htjela provoditi Katolička crkva, te na činjenicu da se iza borbe za crkveno-školsku autonomiju, koju je pokrenulo srpsko građanstvo u BiH, zapravo bila ideja o političkom sjedinjenju svih Srba u jednu državu. Pravoslavni svećenici uključili su se u tu borbu, no viša je hijerarhija u tome vidjela opasnost od laicizacije Crkve, pa je bila rezervirana prema vjerskim autonomističkim programima, pazeći da zbog takvih stavova ne navuku optužbe građanstva za unionistička stremjenja, jer je građanstvo u ranije sklopljenom ugovoru Beča i patrijarha iz Carigrada vidjelo prikrivene unijatske namjere.⁶¹

Vukšić je napomenuo da je zbog suprotstavljenih političkih interesa Hrvata i Srba dolazilo do povremenih incidenata između katolika i pravoslavnih, a koji su se naročito pojačali kad su vlasti dopustile uporabu srpskog imena pod obrazloženjem da je ono vjersko-konfesionalno, dok je hrvatsko ime držano samo nacionalnim i stoga se nije smjelo javno koristiti. Ujedno je istaknuo postojanje razvijene nacionalne svijesti među pravoslavnim pučanstvom u BiH, kao i činjenicu da je ideja sjedinjenja svih Srba u jednu državu bila opće prihvaćena među pravoslavnim pučarstvom u BiH.⁶² Pravoslavni su episkopi, među kojima je najveći ugled uživao zadarski episkop Nikodim Milaš, odbijali pokušaje Katoličke crkve i njenih biskupa u Hrvatskoj i BiH da pokrenu međusobni dijalog, držeći argumente katoličke strane samo sredstvima širenja unije među pravoslavnim kršćanima, naveo je Vukšić. Budući da su pravoslavni teolozi držali da Katolička crkva nije prava crkva i da ne ispovijeda pravu vjeru, te odbijali bilo kakvu raspravu o načelu razvitka dogme, a isto tako zbog nedostatka vlastite teološke literature uveliko ovisili o polemičkoj protestantskoj literaturi prošlog stoljeća, Vukšić je zaključio da nije moglo doći do zbližavanja Katoličke i Pravoslavne crkve u BiH.⁶³

III.

Dvadeseto je stoljeće pred SPC postavilo pitanje odnosa prema nastojanju Katoličke crkve da pokuša potaknuti dijalog sa pravoslavnim kršćanima koji bi

⁵⁹ Isto, str. 80.–81.

⁶⁰ Isto, str. 82.

⁶¹ Isto, str. 190.–197.

⁶² Isto, str. 205.–208.

⁶³ Isto, str. 229.–231; 286.

vodio međusobnom zbližavanju kršćanskog istoka i zapada, pitanje položaja SPC-a u promijenjenim političkim odnosima nastalim raspadom Austro-Ugarske Monarhije, te pitanje držanja hijerarhije SPC-a tijekom drugog svjetskog rata.

Približavanje hrvatskih katoličkih biskupa i teologa SPC-u kao i njihova nastojanja da dođe do međusobnog razumijevanja već u drugoj polovici 19. stoljeća te u vrijeme postojanja prve jugoslavenske države prvi je detaljnije obradio nizozemski teolog Geert van Dartel u djelu pod naslovom *Ćirilometodska ideja i svetosavlje*, objavljenom 1984. godine.⁶⁴

Predstavljajući ćirilometodsku ideju kao unijatsku ideju u kojoj su prevladane ranije polemike i odstranjeni politički čimbenici, u uspostavljanju crkvenog jedinstva, Van Dartel je istaknuo da su ćirilometodijanci vidjeli osnovnu zapreku za jedinstvo Crkve u različitom poimanju Crkve. Cilj je te ideje bila obnova jedinstva i vjerskog života aktualiziranjem prvobitne kršćansko-slavenske tradicije u kontekstu 19. i 20. stoljeća. Ćirilometodijanci su za razliku od dotadašnjih unijatskih ideja, priznavali pravoslavnu pravu vjeru, radili na razini cjelokupne Pravoslavne crkve te se nisu oslanjali na političku vlast nego su tražili raspravu na teološkoj razini. Budući da su najveću zapreku za jedinstvo Crkve vidjeli u ekleziologiji nastojali su pravoslavnim kršćanima dokazati da je Katolička crkva prava Kristova crkva, istaknuo je Van Dartel, a ćirilometodska je i ideja ustvari bila sinteza znanstvenih istraživanja o životu i radu sv. Ćirila i Metoda, katoličke ekleziologije i teorije slavenske uzajamnosti. Inspiraciju su ćirilometodijanci našli u radu Ćirila i Metoda, koji su ostali u jedinstvu s Rimskom Stolicom unatoč svim teškoćama, a sačuvali su vlastite crkvene tradicije, običaje i obrede, pa su i ćirilometodijanci držali da bi pravoslavni trebali slijediti taj primjer.⁶⁵ No, Van Dartel je napomenuo da su ćirilometodijanci, čiji su istaknuti predstavnici u 19. stoljeću bili Franjo Rački i Josip Juraj Strossmayer, a u 20. dr. Fran Grivec, doživjeli kritike i u Katoličkoj i u Pravoslavnoj crkvi. Najistaknutiji teolog SPC-a koji je odbacio ovu ideju bio je zadarski episkop Nikodim Milaš, koji je ćirilometodsku ideju držao instrumentom rimske politike s ciljem da Rim pridobije pravoslavne Slavene za uniju. Milaš je istaknuo da su Ćiril i Metod ostali vjerni pravoslavlju, da su dogmatско-ekleziološki bili vezani uz Carigrad, a da je zajednička ekleziologija Zapada i Istoka postojala samo do raskola, nakon čega je Rimokatolička crkva iznevjerila prvobitnu ekleziologiju. Po Milaševom je mišljenju samo u Pravoslavnoj crkvi sačuvan nauk sv. Ćirila i Metoda, te je samo ta Crkva sačuvala slavensku narodnost, a dogmatske su razlike između crkvi zbog novina koje je uvela Katolička crkva u 9. stoljeću postale tako velike da Pravoslavna crkva ne može priznati pravovjernost Rimokatoličkoj crkvi.⁶⁶ Van Dartel je ocijenio da se kritika N. Milaša kretala u okvirima klasične grčke kontroverzistike, te istaknuo da je od tridesetih godina 20. stoljeća, kada je najveći dio nekadašnjeg jurisdikcijskog područja Pečke patrijaršije bio u granicama jedne države, Kraljevine Jugoslavije, u SPC-i postala dominantna svetosavska ideja, koja je naglasak

⁶⁴ Geert Van Dartel, *Ćirilometodska ideja i svetosavlje*, Zagreb, 1984.

⁶⁵ Isto, str. 63.–66.; 108.

⁶⁶ Isto, str. 72.–75.

stavljala na potpuno različiti duh i poimanje kršćanstva na istoku i zapadu. Pojavu svetosavske ideje Van Dartel je povezao s prihvaćanjem slavofilske protukatoličke polemike ruskih slavofila koji su iznosili oštre stavove prema zapadnom »judaiziranom« kršćanstvu i vjerovali u čistoću i poslanstvo ruskog pravoslavlja, a s druge strane s pokretanjem časopisa »Svetoslavje« 1932. godine, u kojem su mladi pravoslavni bogoslovi Savu Nemanjića sve više prikazivali kao sveca, a manje kao nacionalno-politički simbol.⁶⁷ Pozadinu svetosavske ideje Van Dartel je otkrio u kultu sv. Save koji je oblikovan tijekom 19. stoljeća u Karlovačkoj metropoliji, kada je Sava slavljen kao nacionalni zaštitnik, a teolozi angažirani oko časopisa »Svetoslavje« pretvorili su Savu u ekleziološki simbol, naglašavajući ga kao sveca SPC-a. U svetosavskoj je ideji, istaknuo je van Dartel, specifična autokefalnost SPC-a izražena idejom državne samostalnosti koja se temelji na crkvenoj samostalnosti, te idejom narodnosti koja se izražava kao crkvenost. Suvremeni se ekleziološki aspekt svetosavske ideje može naći kod današnjeg episkopa Atanasija Jevtića koji je tvrdio da je Duh Sveti konstitutivni element prave Crkve, a ne jurisdikcija vlasti predana apostolu Petru, a u takovoj ekleziologiji nije bilo mjesta učenju o papinomu primatu u monarhičkom i jurisdiksijskom smislu, napomenuo je Van Dartel. U svetosavskoj je ideji jako isticana pravoslavna kritika dogmatskih »novina« prisutnih u katolicizmu, kao i kritika katoličke ekleziologije, koja je, po mišljenju pravoslavnih teologa, imala kao temelj instituciju papinstva, a pod utjecajem ruskih slavofila preuzeto je mišljenje da je kršćansku kulturu stvorilo pravoslavlje, dok je kršćanstvo zapada uništeno miješanjem s već postojećim kulturama. Dokaz toj tezi svetosavski su teolozi našli u pojavi ateističkih ideologija na zapadu, koje po njima imaju izvorište u zapadnjačkom materijalizmu, pa su zaključili da se Pravoslavna crkva mora ograditi od utjecaja sa zapada. Završavajući rad Van Dartel je zaključio da je ćirilometodska ideja bila nespojiva s identitetom SPC-a između dva rata zato što su pravoslavni teolozi odbijali svaku unijatsku koncepciju bojeći se uništenja identiteta pravoslavlja, zato što je SPC identitet crpila iz vremena kad je raskol istoka i zapada postao nepremostiv, pa su obje ideje u povijesnoj interpretaciji uzroka neslaganja koristile različita razdoblja kao kriterije, te zato što ćirilometodska ideja nije kao samostalan element uključivala razvoj identiteta pravoslavlja nakon raskola.⁶⁸

Problemu svetosavske ideje i ideji srpskog mesijanizma, koje su se pojavile u teološkim krugovima SPC-a u ovom stoljeću posvećeno je i djelo Rudolfa Chrysostomusa Grilla *Srpski mesijanizam kod biskupa Velimirovića* († 1956), objavljeno u Rimu 1993. godine.⁶⁹ To djelo, koje je inače samo dio opsežnijeg doktorata o teološkoj misli i djelovanju episkopa SPC-a Nikolaja Velimirovića (1880.-1956.), bavi se životom i djelatnošću tog kontroverznog biskupa SPC-a, čije je društveno djelovanje i teološko promišljanje njemu suvremenih događanja izazvalo pažnju šire javnosti zbog Velimirovićevih protukatoličkih te protužidovskih stavova. Autor ove knjige je pozornost posvetio i djelovanju

⁶⁷ Isto, str. 77.–81.

⁶⁸ Isto, str. 90.–96.

⁶⁹ Rudolf Chrysostomus Grill, *Serbischer Messianismus bei Bischof Velimirović* (†1956), Romae, 1993.

Velimirovićeva mlađeg suvremenika Justina Popovića (1894.–1979.), teologa koji je za razliku od Velimirovića sistematski iznio svoju teološku misao, a čiji su duhovni sljedbenici današnji biskupi Amfilohije Radović, Atanasije Jevtić i Irenej Bulović. Grill je istaknuo da su i Velimirović i Popović bili pod jakim utjecajem ideja F.M. Dostojevskog, od kojeg su prihvatili negativne stavove o zapadnoj civilizaciji i kršćanstvu, dok su u središtu njihove teologije bile dvije teme, djelovanje Save Nemanjića i značenje Kosovske bitke u povijesti srpskog naroda. Ocjenjujući svetosavsku ideju kod J. Popovića kao spoj bizantskog naslijeđa mističnog pravoslavnog kršćanstva i slavofilskog osjećaja posebnog poslanja srpske nacije, Grill je upozorio da bi se srpski mesijanizam u kojem se Sava Nemanjić gotovo izjednačuje kao Spasitelj s Isusom Kristom, a s druge strane svetosavlje predstavlja i kao politička ideologija, mogao zloupotrijebiti za velikosrpske ciljeve.⁷⁰ Isto tako Grill je napomenuo da je postavljanje svetosavlja i kosovskog mita, dvaju osnovnih elemenata srpskog mesijanizma, po značenju na istu razinu s iskupljenjem po Isusu Kristu opasnost za pravu kršćansku vjeru u srpskom narodu.⁷¹

U poimanju pak Crkve, naveo je Grill, Popović polazi od idealizirane slike Pravoslavne crkve ne uvažavajući ni povijesni razvoj Crkve, ni njenu sociološku stranu, a čitav je razvojni put zapadnog kršćanstva okarakterizirao kao otpadništvo od prave vjere i idolopoklonstvo, koje je po Popovićevom mišljenju najjasnije izraženo u ekumenizmu. Sav je europski višestoljetni duhovni razvoj Popović sažeo u pojam »europski humanizam«, u koji se pretvorilo kršćanstvo na zapadu, postavljajući na Božje mjesto čovjeka, što je napravljeno na Prvom Vatikanskom koncilu proglašenjem dogme o papinoj nepogrešivosti te pretvaranjem Crkve u državu. U papinstvu i protestantizmu, kao izdancima »europskog humanizma«, Popović je vidio herezu koja je čovjeka postavila na Božje mjesto, te zaključio da Europa ne može više ništa učiniti za svoj spas, nego se spas kršćanstva može očekivati od ruskog mužika i srpskog seljaka, koji su očuvali pravu vjeru.⁷²

Govoreći o teologiji biskupa Nikolaja Velimirovića Grill je istaknuo da je središnja tema Velimirovićeva mišljenja spoznaja sasiteljskog poslanja Srbije za Europu i svijet. Do tog zaključka je Velimirović došao teološkim promišljanjem značenja dugogodišnjeg turskog vladanja nad Srbima i iskustvom dvaju svjetskih ratova. On je, polazeći od teze da su srpsku državu stvorila tri sveca – Stefan Nemanja, Sava i Stefan Nemanjić – tvrdio da su se Srbi bitkom na Kosovu 1389. godine žrtvovali za spas Europe, da su Srbi tijekom pet stoljetne podređenosti Turcima spriječili Turke da osvoje Europu te da je prvi svjetski rat zapravo bio sukob kršćanstva s poganstvom i Antikristom, ističući Beč, Berlin i Istanbul kao središte poganskog tabora. Grill je napomenuo da je Velimirović i stvaranje Kraljevine SHS gledao kao Božji dar za koji je zasluga naroda bila vrlo mala.⁷³ Njegovo negativno mišljenje o Europi koja je kroz stoljeća otpadala od Krista bilo je pojačano i njegovim boravkom u logoru

⁷⁰ Isto, str. 65.–68.

⁷¹ Isto, str. 68.–69.

⁷² Isto, str. 85.–87.

⁷³ Isto, str. 90.–100.

Dachau kao i događajima iz drugog svjetskog rata, istaknuo je Grill, pa je europsku povijest Velimirović doživljavao kao stalni proces otpadanja od Krista i njegove crkve, što je kulminiralo u pojavi modernog ateizma, a jedini način da Europa bude spašena po Velimiroviću mogli su dati pravoslavni narodi, koji bi zapad ne heretike doveli natrag Kristu. No, sve negativne karakteristike koje je dao Europi Velimirović pripisao Židovima, koji su po njegovom mišljenju, odbacivši Krista potpisali sporazum s vragom židovski duh proširili na čitavu Europu, koja je pod njihovim utjecajem otpala od Krista. Preko Židova Europa je primila sve negativno, i kao negativne ideje koje je Europa preuzela od Židova naveo je Velimirović, između ostalog, i demokraciju, socijalizam, komunizam, toleranciju i ateizam. Ocjenjujući ove Velimirovićeve ideje Grill je napomenuo da se ovdje radi o teološkom antisemitizmu, ali da se ne može govoriti o rasnom ili nacionalnom antisemitizmu kod Velimirovića. Završavajući raspravu Grill je istaknuo da je Velimirović u teološkom promišljanju srpske povijesti došao do zaključka da će Bog, nakon što je poslao Mesiju, odabrati cijeli jedan narod za spas čovječanstva, te da bi taj narod mogao biti srpski narod.⁷⁴

Dok su Geert van Dartel i Rudolf Grill naglasili osnovne teološke ideje koje su se u 20. stoljeću pojavile u SPC-u, knjiga Ljubice Štefan »Srpska pravoslavna crkva i fašizam«, objavljena 1996. godine u Zagrebu, posvećena je položaju i držanju SPC-a tijekom drugog svjetskog rata.⁷⁵ Autorica je to djelo izradila na temelju građe koja je u arhivima izvan Republike Hrvatske, a posebno u Beogradu, iz koje do izražaja dolazi potpuno drugačija slika ponašanja SPC-a tijekom drugog svjetskog rata od one koja je bila do sada. Analizirajući izvore koji su vremenski obuhvaćali razdoblje od rušenja vlade Dragiše Cvetkovića i Vladka Mačeka u ožujku 1941. godine pa do dolaska na vlast Josipa Broza Tita 1944. godine u Beogradu, autorica je zaključila da je SPC-a u tom razdoblju uvijek podržavala trenutačno postojeću vlast, nastojeći uvijek biti Crkva državne vlasti pa je tijekom drugog svjetskog rata držala liturgije i za kralja Petra, i za njemačke vlasti, četnike, nedićevece i ljotićevece, a na kraju i za Crvenu armiju i partizane. Tu je tezu Ljubica Štefan ilustrirala velikim brojem objavljenih dokumenata koji govore o izjavama odanosti i podržavanju njemačke vlasti i politike koju je provodila, a koje su potpisali i predstavnici SPC-a kao i mnogo srpskih intelektualaca.

Autorica je istaknula da je vodstvo SPC-a podržalo državni udar u ožujku 1941. godine zato što je njime srušena vlada koja je trebala riješiti hrvatsko nacionalno pitanje unutar Kraljevine Jugoslavije stvaranjem Banovine Hrvatske, čemu se SPC oštro suprotstavljala, ali da se odmah poslije okupaciji Sveti Sinod SPC-a izjasnio za lojalnost novim vlastima te prihvatio da će održavati sve naredbe njemačkih vlasti. Budući da je SPC pristala na suradnju sa njemačkim vlastima, podržavala je i Milana Nedića i Dimitrija Ljotića, kao i četnički pokret Draže Mihailovića, napomenula je autorica, ali se nije oglasila za spas logoraša na Banjici, nije dopuštala pokrštavanje djece u logoru koja bi se tim putem mogla spasiti od pogubljenja, a nije se ni oglasila ni protestirala u

⁷⁴ Isto, str. 114.–119.

⁷⁵ Ljubica Štefan, *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*, Zagreb, 1996.

vezi sa strijeljanjima građana Kragujevca 1941. godine, kada su Nijemcima u pogubljenjima pomagali ljotićeveci.⁷⁶ No, dok za progonjene Srbe u Srbiji Sveti Sinod SPC-a nije intervenirao, istaknula je autorica, intervenirao je kod njemačkog vojnog zapovjednika u Srbiji generala von Schrödera, da Treći Reich zaštiti Srbe na području Nezavisne Države Hrvatske, pri čemu je Sveti Sinod izrekao misao da cijeli hrvatski narod mora snositi odgovornost za ustaško nasilje nad Srbima, a u dva memoranduma SPC-e iz 1941. godine po prvi su put spomenute i brojke o 180.000, odnosno 360.000 ubijenih Srba na početku uspostave NDH, pa je autorica zaključila da u baš ovim činjenicama treba tražiti početke teze o genocidnosti čitavog hrvatskog naroda.⁷⁷

Povezanost SPC-a s četničkim pokretom i s generalom Milanom Nedićem imala je korijene u zajedničkoj želji da se stvori Velika Srbija u novoj Europi, zaključila je Ljubica Štefan, što je najjasnije izrazio Draža Mihajlović koji je planirao stvoriti Veliku Jugoslaviju i unutar nje Veliku Srbiju, u kojoj bi se stvorile zajedničke granice između Srbije i Slovenije, a Bosna i Sandžak bili bi očišćeni od muslimanskog i hrvatskog pučanstva.

Ta je ideja u četničke redove privukla niz svećenika SPC-a koji su u tim postrojbama bili ili zapovjednici ili glavni ideolozi, a njihove su žrtve osim Hrvata i Muslimana bili i Srbi i srpsko svećenstvo koji nisu prihvatili četničku politiku, ali te žrtve SPC nikad nije spomenula, istaknula je autorica.⁷⁸

Posebnu vrijednost knjige Ljubice Štefan imaju dokumenti koji govore o progonu Židova u Srbiji, a u kojima su aktivno sudjelovali srpska policija i četnici, te izvješća njemačkih časnika iz 1942. godine koja govore o Srbiji kao o zemlji očišćenoj od Židova. Po autoričinom mišljenju, netočna je i teza da su njemačke vlasti zabranile pokrštavanje Židova SPC-u, a koji su time izgubili jedinu mogućnost za spas, već je ta zabrana potaknuta od srpskih vlasti koje su na takav način željele dokazati lojalnost njemačkim vlastima.⁷⁹ Osim ovih podataka, knjiga Ljubice Štefan donosi niz izvješća o antisemitskim mjerama srpskih vlasti, kao što je npr. bilo organiziranje antimasonske izložbe u Beogradu 1941/42. godine, te o četničkim progonima Židova u kojima su sudjelovali i svećenici SPC-a. S obzirom na činjenicu da je Republika Hrvatska u novije vrijeme izložena optužbama i kritikama zbog događaja iz vremena NDH, djelo Ljubice Štefan vrlo je vrijedno djelo u hrvatskoj historiografiji, koje će omogućiti da se u interpretaciji drugog svjetskog rata napuste crno-bijele sheme prikazivanja odrđenih problema i realnije procjene postupci svih strana koje su se našle u tom sukobu.

Završavajući ovaj rad o djelovanju SPC-a na području Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine u novijim radovima hrvatskih i inozemnih autora, možemo zaključiti da se u novije vrijeme pojavilo više značajnijih djela koja pružaju detaljniju sliku o djelovanju SPC-a na spomenutom području, ali da su potrebna još mnoga istraživanja koja će iscrpnije prikazati kulturno i

⁷⁶ Isto, str. 18.–45; 128.–139.

⁷⁷ Isto, str. 47.–50.

⁷⁸ Isto, str. 72.–77.

⁷⁹ Isto, str. 234.–242.

političko djelovanje SPC-e u razdoblju koje smo obuhvatili ovom raspravom, te da bi bilo poželjno objaviti cjelovitu studiju o počecima i razvoju SPC-a kao institucije na teritoriju Republike Hrvatske.

S U M M A R Y

THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH AS A THEME FOR RECENT RESEARCH (AMONG CROATIAN AND NON-CROATIAN AUTHORS)

The author primarily studies the works of Croatian and non-Croatian theologians and historians published since the 1980s which deal with the cultural and political activities of the Serbian Orthodox Church in Croatia and Bosnia-Herzegovina. In the article's introduction, the author stresses that in recent times there has been a growth of interest in this topic because of the increased political activity of the Serbian Orthodox Church in the former Yugoslavia and its attitude toward Serbian aggression in Croatia and Bosnia-Herzegovina. He also cites publications written by Croatian and non-Croatians that were published from 1918 to 1982. The main issues of his analysis are: the jurisdiction of the Patriarchate of Peć outside of the Ottoman Empire's borders; the problem of the union of churches during the 17th and 18th centuries; the role of the Serbian Orthodox Church in the process of Serbian national integration in Croatia and Bosnia-Herzegovina during the 19th and early 20th century; and finally, the problem of theological debates and political developments during the 20th century. Special emphasis is also placed on the behaviour of the Church during the course of the Second World War, when it collaborated with German occupational forces. After the war, the Serbian Orthodox Church not only kept silent about this, but it also made unsubstantiated claims about the wartime collaboration of the Croatian Catholic Hierarchy and the Croatian people. The author concludes by saying that further research is needed into these and other related topics so that new light may be thrown on the more than three hundred year long history of the Serbian Orthodox Church in Croatia.